

Lukácsy András

Világjáték

Ami már nem fért a kartonborítóba

1. A könyv talányos címe nagyon is konkrét. *Világjáték* – gyermekpszichológiai műszó. Olyan kisgyerek páciensét, aki még nem tudja megfogalmazni gondjait, a pszichológus egy nagy terepasztal elé állít, amin leképeződik az igazi világ: az otthon és környezete, a család, és minden, ami a gyerekek körül jelen van. A páciens játszik a terepasztalon, miközben észrevétlenül kirakja a saját világát, belekombinálva gondjait, szorongásait is. Megjeleníti a családi problémákat (pl. anyja és apja háttal állnak egymásnak, vagy bekombinál egy harmadik személyt közéjük, stb.)

Életem egyik meghatározó figurájának, az 56-os mártír Angyal Istvának nyolcéves fiát kellett egyszer pszichológushoz vinnem. Polcz Elaine volt az, nála ismertem meg az iménti eljárást. Másfelől polgárgyerekként a nagy diktatúrával szembesülve életvédelmi okokból hasonszórú ifjú irodalmárokkal rengeteg tréfát, ugratást eszeltünk ki, és untig múltattuk az időt a legkülönfélébb szellemi játékokkal.

Az alábbi két fejezetet a kötet kartonborítója már nem bírta el.

2. Utazásaim egy része nem fért be a könyvembe. Egy ilyen utat, mint a régi *Magyar Hírlap* munkatársa, a 80-as években Münchenbe tettem, mert a rendszerváltás előtti évtizedekben a lap már jónak találta „nyitni”, és egy riportsorozatot indított, amely a világban élő magyarokat vette célba. Azért választottam Németországot, mert a bajor fővárosban élt egy barátom, akit megkértem, hogy szervezzen számomra egy vacsoratársaságot ottani magyarokból. Meg is tette, és a vendégek között volt két Szabad Európa-rádiós, egy Lazzani nevű partiumi gróf, illetve Széchenyi grófnő élettársa, egy kevésbé ismert kerámiaművész és végül Cséry Lajos mérnök, az egykori magyar társas élet egyik vezéralakja feleségével, Weiss Alizzal, a hajdani Manfréd nevű nagyiparos unokájával. Miután szívesen válaszoltak kérdéseimre, megkértek, hogy most én mondjam el nekik, szerintem milyen lesz Magyarország közeljövője. Ez 85-ben történt. Kicsit könnyelműen felvázoltam egy képet, amelynek a lényege az volt, hogy a „csillagháborút” tovább már nem bíró Szovjetunió kénytelen lesz leadni a csatlósállamokat,

---

(*Világjáték* című minapi kötetem kimaradt fejezeteiből)

aztán a határszéli köztársaságokban mozgolódások lesznek, és elképzelhető, hogy maga az unió is szétesik. Hitték is, nem is. Végül csakugyan így történt. Majd közel 30 évvel később az „Esetem a Szovjetunióval” című fejezetben leírtam azokat az utazásaimat, melyek tapasztalatai nyomán ezt a jóslatot megtehettem.

3. Tengerparti utazásaim során egyszer úgy esett, hogy Kréta szigetéről Rodoszra helyi repülővel utaztam. A délelőtti tűző napfényben alacsonyan szálltunk az Égei-tenger szigetei fölött. Csaknem mindegyiken jól látszott a településszerkezet, amely 2000 év óta alig változott. A szárazföld egy csendes öblében a kikötő és a nagyváros, és a távolabbi művelhető fennsíkon egy kisebb, falusias házcsoport, a kettő között a völgyeken át kanyargó egyetlen út. Az Adriai-tenger után a görög utazások történelmi tapasztalatairól szól a másik fejezet, hogy végül egy valódi görög jellegű sorstragédiával végződjék.

Vangi és a tengerek

Ha a tenger háborog, a görögök nem jönnek zavarba. Kisebb hajón utazóknak csinos műanyag vödörket adnak – használják. Ha az égei-tengeri Mikonoszból a közeli Délosz szigetére utazik az ember, akkor is ilyet kap. Görögországnak ez a fertálya rendkívül szeles, ezért ábrázolják a szigetet mindig szélmalomokkal, jó régiek, egyiket-másikat meg is lehet látogatni. Délosz viszont a kötelező kirándulások közé tartozik: itt született Apollón; néhány ősi templom viszonylag jó állapotban; az amúgy is gazdag romterületen található az a fél tucat épen maradt mitikus oroszlánszobor, amely a sziget fő ékessége.

Devecseri Gábor egyszerre tudós és érzelmes, lírai útikönyve nyomán járjuk be rendszeresen Hellászt; az ő költői kommentárjaival a kószálás kettős öröm. A jeles Homérosz-fordító viszont mestere nyomán utazott, s így közvetlen viszszacsatolást kapunk a vaksi elődhöz.

Nem csak Tróját találta meg a régész az ő leírásai nyomán, más régiségek is fellelhetők az eposz olvasása után.

A rituális körúthoz tartozik természetesen Kréta is. Költészet és valóság furcsa összefüggéseivel találkozhat itt az ember. Homérosz, ugye emlékszünk, itt mindig *bíborszínű tengerről* ír. Csendes időben az ember lelát a part közeli víz fenekére, amelyet különös vörös színű csigák borítanak. Így kap realitást egy költői epiteton. A krétai előidőket egyébként már Athénban elkezdi felfedezni az ember: a Történelmi Múzeum egyik csarnokában láthatók Akrotiri, vagyis a thérai tűzhányósziget rekonstruált freskói. Ennek folytatását megtaláljuk a knosszoszi ásatások néhány szépen megőrzött falán, miközben a Labirintus palotájának maradványait nézegetjük. Innét tekintve, és visszagondolva a fővárosi múzeum termeire, a görög kultúrában visszatükröződik az európai; megtalálható az archaikus idők gótikája, a kiteljesedés reneszánsza, a kései idők túlcifrázott barokkjá, és még modern konstruktivista megoldásokra is találni példát – legfőképp a mozaikokban. Amikor Ingriddel összeházasodtunk, elhatároztuk, hogy nyaranta szisztematikusan végigjárjuk Európát – aztán leragadtunk Görögországnál, hiszen itt minden megtalálható.

*

Korai rádiós korszakomban magam is sok időt töltöttem a Találkozások Szigetén, az épület előcsarnokában, az üvegfalú híres Pagodában. Színészek, írók, előadásokat felolvasó tudományos emberek, rendezők és egyéb rádiósok kellemes és kötetlen találkozóhelye volt ez. Egyik sarokasztalánál strázsált rendszeresen az izes beszédű Balázs János (a Péter nevű színész apukája), akinek állandó kora reggeli gazdaműsora volt, s ezért a házban töltötte fél életét. A hatvanas években szisztematikus agitációt folytatott az Adria mellett, azon belül is Split, a hajdani Spalato szépségeit taglalta, ami rendszeres nyári szálláshelye volt – egy ősrég orvos bácsi révén, aki még a Monarchiából ragadt ott –, és tudott volna ilyen biztosítani barátoknak is. Amint hogy végül meg is tette – a hatvanasok második felétől kezdve járt le Split gyönyörű fürdőhely-elővárosába egy állandó, mégis folyton változó csapat: Sinkó László, Balogh Erzsi, Kazal László, Tordy Géza, az idősödő vívó, Kárpáti Rudi, és akkori színésznő partnere, Újvári Viktória, Andor Éva, az operaénekes és rádiórendező férje, Vadász Gyula –, hogy csak az ismertebbeket említssem. Jómagam változó partnerekkel, majd feleségemmel már törzstagoknak számítottam. Itt is, mint aztán Görögországban, antiknak és újnak végtelenül természetes egybeolvadása bűvölt el – ahogyan a gyönyörűséges Diocletianus-palota jól-rosszul kiegészített ősi falai között az árusok nyüzsgöttek, az antik átjáróban mai dalmát dalokat éneklő alkalmi kórusok kínálták magukat (nem ám pénzért, mint másutt, hanem spontán jókedvből); a palota egyik rekonstruált őrtornyába úgy mentünk be, hogy a földszinten lelátunk a pincében futkosó patkányokra, de a tetőn már ultramodern halvendéglő üzemelt, pazar panorámával. Itt esett meg, hogy megrendeltem az étlapon szereplő, horvátul *cipal*nak nevezett halat, és amikor megkérdezték, hogy hozhatnak-e egy egészet, rábólintottam. Mire kiérkezett egy vacsoraszempontból óriásnak tűnő egyed: ketten alig bírtuk megenni a felét. Másnap a városi akváriumban megnéztük élőben, hát valóban méretesnek bizonyult. A gyönyörű előváros virágos, pálmás utcájában levő háziasszonyunk nevére ma is emlékszem: Draga Draganjának hívták, szívélyesen sürgött-forgott körülöttünk, miközben férje, Dragan úr, az egykori partizán az udvaron autóját szerelte. Itt szereztem egyébként filozófiai értékű tapasztalásaim egyik legfontosabbját is: Kazal úr, a sztárhumorista, természetesen Mercedesen érkezett – ez akkor még igencsak ritka képlet volt idehaza –, a belé szerelt hangerősítőket – amelyeken át autóját koncertteremmé bírta változtatni – büszkén mutogatta. Egyszer meghívott magukhoz esti borozásra. Ez szállóhelyének tetőteraszán történt, ahonnan le lehetett látni a ház udvarára. Egy idő múlva beállt, és az övé mellé leparkolt egy még szebb Mercedes. Kazal lenézett, szeme könnybe lábadt, és azt suttogta: „Ha énnekem egyszer egy *az évi* Mercedesem lehetne!” Vágyainkért nem érdemes túlzottan sokat tenni, mert azok a jelek szerint kielégíthetetlenek – vontam le a következtetést.

Aztán az első idők során bejártuk az egész Adria-partot, a túloldalt, a velenceit is, de én ezt a sziklásat jobban szerettem, mert karakteresebb és vadregényesebb, és a különleges sziklaalakzatok meglódtatják a fantáziát. Amikor később kocsival jártunk, mindig hoztunk is egy pár különös formájú óriáskavicsot, még teljesen gömbölyűt is. Ez utóbbiakat a Neretva torkolatánál találtuk, alakjuk azért egyedülálló, mert a geológusok szerint szabályos gömbölyű vagy tojásdad alakzato-

kat a természet nem készít, azokat csak óriásrobbanásnál találni, például meteorbecsapódásoknál. Egyébként gyakran fejeztem be a nyarat Dubrovnikban, amely maga is felér Velencével, valamint mert tudósítottam a szabadtéri játékokról, ahol a díszletet a város különféle zugai alkották. Ehhez kipréseltem magamnak a szerkesztőségből plusz szabadnapokat, így nyújtva meg a kikapcsolódást. Dalmácia e gyöngyszemét nem részletezem, csupán egy kalandot említek meg. Nem lévén szívós sportember, mindig is büszke voltam természetesen a testmozgás során elért eredményeimre: evezés, úszás, vitorlázás. Ezekben aztán makacs voltam; például a magam tempóján sokáig el tudtam úszni. Dubrovnik óvárosával szemben fekszik a kies Lokrum sziget (Lacroma), amelyen Ferenc József öccsének, Habsburg Miksának volt kastélya. (Miksa úr nagy Adria-fan volt, nem is tudom, miért kellett Mexikóba menni, hogy lelőesse magát. Délebbre, Korfu szigetén ő építette meg királynénk, a szép Sissy palotáját és kertjét, mindkét helyen udvari építészek oda nem illő, historizáló stílusában. Az élni vágyó Erzsébet erre rá is jött, és korrigálta, amit lehetett: kertje közepére egy délceg Apolló-szobrot mintáztatott, méghozzá olyan ékes férfitaggal, amely ezt az élni vágyást igen hűen tükrözte.) Visszatérve Lokrumra, mintegy kilométernyire feküdt az óváros kikötőjétől, elhatároztam, hogy átúszom. Ingrid, aki hajdan egyesületi úszó volt, velem tartott. A kis mólón, ahová megérkeztünk, egy kedélyes dalmát megkínált valami iszonyú pacsulival; sajnos elfogadtuk, és ez nem hatott valami jól a viszáura.

Az Adrián engem leginkább a balkániság romantikus oldala fogott meg: modernség és ősiség már említett kontrasztja. Ahogyan a domboldalon elterülő spliti nagypiac sátrait délben lebontották, a maradékot, a roncsokat és a szemetet egy erős vízágyúval összetömörítették, hogy sétaidőre a liget tiszta legyen. Ahogy a zadari városszéli bár mellett máris kezdődött az áthatolhatatlan macchia bozót, vagy ahogyan a makarskai modern tengerparti strandról látható volt a déli Alpok-vonulat tetején egy kunyhókból álló falu sziluettje. Ez utóbbi helyen ismét összefutottunk Tordy Gézáékkal; a színésznek is mutattam ezt a különös látványt, és felvettem, hogy autózzunk fel oda együtt. Senkinek sem kívánom azokat a borzalmas hegyi utakat, de végül feljutottunk. Valóban ősrög rakott kőházak, alig létező utcák, s még a négy lábúak közül is csak öszvérek és kecskék. Az életet csak egy vékonyka hegyi patak táplálta, ebből vezettek jobbra-balra elágazások, és ez folyt keresztül az óriási fatákolmányon is, amiben a helyi asszonyok a ruhákat mosták, azaz inkább sulykolták. Fönről is lehetett látni a tengerpartot, és ott a modern szállodákat, így az ellentét még nagyobb lett.

Emléket általában nem hoztunk, kivéve egy-egy üveg jó dalmát vörösbort, vagy a rendkívül jó krémmel töltött ostyájukat, amelyet az ottani édességboltokban lehetett vásárolni; azok homlokzatán jól láthatóan ki volt írva a Bobis szó, azt nem tudni, hogy a tulajdonos cég elnevezése volt, vagy az árué – de azóta a családban mindenfajta édességet *bóbis*nak nevezünk.

*

Akárhogy is, az Adria számunkra a pihenést jelentette és a testi örömeket – az Égei-tengernek viszont egészen más dimenziói voltak. Ott az ember lépten-

nyomon a konkrét ókorba ütközött. Amint hogy Görögország topográfiája is ezt sugallja, túl az antik romok egyértelműségén. Már első utunk is afféle felütéssel kezdődött. A hazát átlépve, a táj kedvéért kissé elkalandoztunk a főúttól, és nehezen találtunk vissza. Amikor aztán egyszer váratlanul egy ugyancsak magas hegy került a látótérbe, s a kopott, füves síkon nem találtunk más élő embert, csak egy ifjú birkapásztort, azt kérdeztük meg, hogy mi is az a hegy. Átnézett a válla fölött, és árnyalatnyi, de jól kivehető büszkeséggel az mondta: Aytos ine o Olympos – Íme, az Olümposz!

Később egy másik utunkon Athén–Kréta–Rodosz volt az útirány, és praktikus érvek mellett szóltak, hogy a két sziget közötti távot repülőgéppel tegyük meg. A helyi járat alacsonyan szállt, s a tűző délelőtti napfényben mint valami óriási terepasztal bontakozott ki alattunk a szigetek világa. Főleg a kisebbeken szinte mindenütt ugyanaz a településszerkezet. A legvédettebb öbölben kiépült kikötőváros (és számos helyen az ettől jobbra és balra húzódó modern, fehér homokos strandok), és kissé távolabb a művelhető helyeken, többnyire hegyek fennsíkjain egy kisebb város. A kettőt általában egyetlen út kötötte össze, s így az óriási kékség közepén kicsiny tajtékgyűrűvel körülvelt földdarabok az emberi kéznek szinte azonos nyomaival. Nem csoda hát, hogy beleszerettem a *régi utakba*: más bélyeget vagy képeslapot gyűjt, én ilyen szemnek kellemes szerpentinek, mint az emberi élet, a civilizáció legkorábbi követhető jeleit. Útitársaimat Delphoiban, az amfiteátrum magasságában általában meg szoktam lepni azzal a kijelentéssel, hogy ha régit akarnak látni, ne a jósdá romjait figyeljék, hanem a völgy másik szárnyán azt a bozotosban lévő cikkcakkvonalat – a szomszédos hegytetőre vivő ösvércsapást, mert alighanem ez itt az emberi civilizáció legrégebb látható jele. A ködbe vesző ősiségben egyszer valaki kitaposta, hogy a feljutás a lehető legkényelmesebb legyen, és azóta semmi ok sem volt arra, hogy nyomvonalát megváltoztassák.

Az imént jelzett Rodosz arról nevezetes, hogy ez az Egeion legdélekeletibb földdarabja, s itt a legtöbb az évenkénti napos órák száma, ezért a folyamatosan fényre vágó skandinávoknak is a kedvenc úti célja. Stockholm és a sziget között állandó charterjárat közlekedik. De mélyebben fekvő érdekessége megint csak történelem: amikor hajdan az oszmán-törökök a Szentföldről az utolsó európaikat is kiűzték, a johannita lovagok nem mentek messze, hanem a mohamedáná lett szárazföld közelében a szigeten telepedtek le, és építettek maguknak várat, s a középkori műemlékegyüttes jórészt ma is épségben van. A törököket persze bosszantotta ez a pimasz jelenlét, és többször, több tengeri ütközetben megpróbálták elfoglalni a helyet. Am ez végül csak 1522-ben, félévnyi koncentrált ostrom után sikerült. Tudjuk tehát, hogy mi volt a minket is igazó Szulejmán *Mohácsot megelőző* nagy haditette: éppen ez a tengeri ostrom. A hódítás itt nem lehetett olyan egyértelmű, mert a johannitákkal végül „peren kívül” egyeztek meg: a területet vihették, de cserébe a johanniták épségben elmehetnek. Ekkor kapták meg a pápától Málta szigetét – építsenek ott erődséget, így szolgálva tovább Európa és az egyház ügyét. Rodosz lett az a görög hely, amely legtovább állt idegen fennhatóság alatt: négyszáz évig, vagyis tulajdonképpen még tovább, mert az első világháború végén valami nem teljesen áttekinthető egyezség nyomán a

nyertes *olaszok* kapták meg, ők konzerválták a középkori építményeket (az akkori olasz ízlés szellemében meglehetősen csicsásan is néznek ki), s maguk az eredeti tulajdonosok csak a második háború után vehették birtokba. Ám a szigetlakók ennyi idő után is egy némileg romlott, *de még érthető* görög dialektust beszéltek. Ennyit az anyanyelvről és a hódoltsági sorról.

És ugyanígy említhetném *Théra* szigetét (a közvéleményben az olaszoktól kapott *Santorini* név áll); ez az a beomlott vulkán, amelynek csak a maradék fél karéja áll ki mainapság a tengerből, meg a kráterének hegye a karéj kellős közepén. Még mindig nem ment át a köztudatba, milyen erősen befolyásolta a kontinens történetét ez a 3500 évvel ezelőtti katasztrófa. A vulkánkitörés ereje akkora volt (írott történelmünk során csak az indonéziai Kratau multa fölül), hogy a minoszi korban, vagyis 3500 évvel ezelőtt virágzó Kréta közeli település, *Thíra* egyik napról a másikra elpusztult. A rengést messze földön is érezni lehetett, s ami ennél is fontosabb, a szökőár és hamueső a fél Mediterrániumot érintette. Ha nem is pusztította el, de meggyengítette a kréai civilizációt, s így nyílt meg az út az egyiptomi és közel-keleti kultúrák áramlása előtt a kontinens felé, és az eddig kréai gyarmatnak számító görög területek így lettek dominánsabbak, mint a vulkánkitörésben meggyengült sziget. De még a Bibliában leírt egyes jelenségek is megmagyarázhatóak vele, mint a Napot elhomályosító sötétség, a Vörös-tenger kiszáradása, vagy az égből hulló békaeső. Egykori katonatársam, a kistermetű, kétbalkezes, ám geológus-csillagásznak kitűnő Hédervári Péter tudatta először a magyar közönséggel, hogyan szólt bele ez a kitörés a kultúrák vándorlásába. Maga a sziget egyébként a katasztrófa után villámgyorsan újra benépesült, mert a vulkanikus talaj nagyon jó a szőlőműveléshez. Ma *Thíra* város vendéglőket telepített a krátertő (vagy öböl?) legszélére, ahol a kitűnő helyi lávabort iszogató vendégek az asztaluk mellől szemlélhetik a kétszáz méteres letörést, és szinte magaslesről a tengert. A kissé távolabb feltárt antik város, Akrotiri, csakúgy, mint Pompei, a jelenidejűséget őrizte meg a településen, csakhogy az ezeröttszáz évvel korábbi jelent. A mellette húzódó letört sziklafalon, mint egy élő demonstrációs ábra, nyomon követhető a tűzhányó kúp kitörésének egymást követő rétegei, köztük a mezőgazdaságilag művelt időszakok sávjaival. Nem voltam rest hazacipelni egy óriás kavicsra csiszolódott kődarabot, amelynek közepén, mint valami öv, egy sötét lávacsík húzódik.

*

Derút és életörömet sugároz ma a görög táj, éppúgy, mint az emberek évezredek óta változatlan életszemlélete. Kedvenc közegünk itt nem az értelmiség volt, hanem a szigetlakó egyszerű emberek, megtörhetetlen derűjükkal. Náluk ez az erő volt a sokkal hosszabb török megszállás ellenszere, így nem lehetett őket megtörni. Ez adja kivételes erejüket. Mit nekik egy időnkénti válságkorszak vagy államcsőd: a nap, a szelek és a sziklák tartalékolják számukra a muníciót. Álljon itt is egy példa-tapasztalat.

Athénban általában egy kicsi, olcsó hotel volt a szállásunk, a terecske nevére már nem emlékszem, lehet, hogy csak utcák összetalálkozása volt az óváros alatt. A helyet három épület jellemezte. Legfölül állt a hotelecske, nagyon egyszerű és

nagyon bájos, hófehér. Ebből le lehetett látni jobbra egy kicsiny, modern templomra – hófehér, balra pedig egy tavernára, valóban pince volt, de szép időben kirakták a székeket. A kis templomról kiderült, hogy görögkeleti vallási specifikum: házasságkötő és keresztelőszentély. Innét, hogy reggeltől estig ünnepélyes gyülekezet állt előtte: a következő jegyespár és násznép várt a sorára. Egyszer be is mentem, hogy végignézzek egy szertartást: a legvégén mindenki gratulált az új párnak, és egy idősebb férfitől – vélhetőleg a család szeniorja – egy kis zacskót kapott. Feltűnt, hogy a zacskócskáért mindenki sorban áll, azok is, akik láthatólag csak szemlélődni jöttek a helyre. Furdalt a kíváncsiság, hogy mi lehet benne, odaálltam én is. Lekezeltem a fiatalokkal, megkaptam az ajándékot. Kibontottam, hát színes tojásucor volt benne, amilyent idehaza is kapni. A jelentése éppen a házassági ceremónián, nyilván a tojás ősi termékenységszimbólumában rejlett. Minden tovább él!

A tavernát is meglátogattuk persze, akkor épp ködös volt az idő, csak a belső helyiségben terítettek. Szabályszerű görög kocsmá, ahol enni is lehet, sőt illik is – a csupasz italozás helye inkább a kávéház. Ha néhányan összejöttek, megjelent egy kis zenekar is: gitáros és dobos, és játszották a talpalávalót. Egy idő után a közönség, párosan vagy szólóban, már járta is a szirtakit. Akkor volt divatban a Kazantzakis könyve után megfilmesített kis remekmű, a *Zorba, a görög*, benne Teodorakis híres Zorba-dalával. Meg is kértük a fiúkat, játszanák el. Kézzel-lábbal integettek, hogy nem lehet. Akkor éppen néhány évig diktatúra uralkodott Hellaszban, Papadopoulosz, vagyis az ezredesek korszaka. Mi tudomásul vettük a tiltást, a zenészek azonban nem. A következő számokba ugyanis, hogy nagyon felismerhető ne legyen, motívumként beleszótták az elhíresült dalt, és így végül is megkaptuk, amit kértünk. Ránk kacsintottak, és jót röhögtek rajta. Ennyit a taverna és a diktatúra viszonyáról: föltehetően semmi sem változott a törökök óta. Vagy még régibb idők óta?

*

A jelen időbe persze a napi bajok is beleszólnak, mint azt rövidesen látni fogjuk.

A Lukácsy házaspárt két helyszínen egy időben érintette a görög varázs. A topográfiai helyszínen kívül, meg idehaza. Történt ugyanis, hogy Ingrid feleségem, aki az ifjúsági könyvkiadónak, a Mórának volt szerkesztője, munkája során kapcsolatba került egy görög fordítónővel, név szerint *Caruha Vangelio*val.

Akkor, a hetvenes években talán még innen volt a harmincon. Megjelent nálunk, és nyomban rabul ejtett mindenkit. Nem volt szép, de abból a kortalan és időtlen szélfújt-barna és cserzett bőrű, kicsi, szikár fajtából származott, mint a tengeri hajósok; töretlen optimizmusa és jókedve minden külsődleges esztétikai ékítményt helyettesített. Tele volt történetekkel, és vele mindig különleges dolgok estek meg – a közelében nem lehetett unatkozni. Ha csak egy cseppnyi görög zenét hallott, nyomban lerúgta a cipőjét, és táncra kelt, csak úgy magában, nevetett, és rekedtes hangján dúdolt: maga volt az életerő.

Magyarországra a háború utáni baloldali görög emigráció csoportjaival került. Már édesapja, Vangelios úr is a menekültek egyik vezéregyénisége volt, a később számukra alapított Fejér megyei Beloianisz falu egyik előljárója. Vangi egyetem-

re került, persze görög szakos lett, s a lényét annyira jellemző agilitás és szervezőkedv folyományaképpen rövidesen az itteni görögség afféle tótumfaktuma, ügyintézője. Férjhez ment egy fiatalemberhez, Szabó Kálmánhoz, aki szintén görög szakos volt, aztán bedolgozta magát a hellén kultúrába, majd később a tanszék vezetője lett. (Pontosabban az újjörög tanszékcsoporté, amely éppen az ő agilitása nyomán szerveződött meg, addig ilyen nem volt. Az ifiasszony e tanszéken kapott görög tanári állást.) Így aztán részei lettünk az itteni görög életnek: ünnepeiken elvittek a Szerb utcai görögkeleti templomba, húsvétkor roston sült kecskegidahúst ehettünk, Dorka lányom fölfedezte magának a görög táncházat, voltak közös kirándulásaink, és mindez Vangi derús agitációja nyomán. Bájos akcentusával mindenre rábeszél. Mi mindenesetre nagyon kedveltük víg kedélyéért, mély hangjáért és táncáért; úgy gondoltuk, hogy év közben ő képviseli majd nálunk a Mediterráneumot.

Ő hozta fel egyszer magával Kosztasz is, és ebből lett a baj. Az Aszimakopulosz vezetéknevű fiatalember görög kulturális szervezőként mutatkozott be, hivatkozván a követségre is. Fordított is, és különféle akciókban is részesnek mutatkozott. Egyik utazásunkkor aztán úgy esett, hogy a csatlakozások miatt pusztán egy éjszakát kellett volna Athénban töltenünk, és az éppen kéznél levő Kosztasz azt mondta, hogy van neki egy vendéglakása a városban, ott megalhatunk. Tényleg volt, meglehetősen üres, de két fekhely azért adódott. Miután a fiú eltűnt, kicsit körülnéztem, és kinyitottam az egyik le nem zárt akasztós szekrény ajtaját; egy csomó könyv volt benne egymásra hányva – újak, és mind ugyanaz. Kezembe vettem egyet, hát nem a román kondukátor, a nyílt tekintetű Ceaușescu tekint róla reám? Életrajzának angol nyelvű leírása volt benne, meg a hazájából származó propagandaanyag bőven. Hoppá! Itt valami nincs rendben, éspedig a jó Kosztasz valódi foglalkozása körül. Miután hazamentünk, persze szóvá tettem a dolgot Vanginak. Megdöbönt, de nem nagyon, mert, mint kiderült, egyik legutóbbi látogatása során – akkor időnként már hazamehetett – őt is érte meglepetés: barátunk őt is elcsalta ugyanerre a lakásra, mindenféle zavaros szöveggel etette, és csak nehezen engedte el. Arra jutottunk, hogy a jó kultúrnyik valamiféle nemkívánatos szervezet tagja lehet, és megszakítottuk vele a kapcsolatot.

Ő azonban nem szakította. Pontosabban, nem tudjuk máig sem, hogy a tragédia rajta keresztül, vagy tőle függetlenül következett-e be. A szenvedő alany maga Szabó Kálmán volt. Akkoriban már mint – Európában meglehetősen ritka – újjörög szakos egyetemi tanár, tudományos munkát is végzett, és ösztöndíjakkal utazott Athénba. Akkor is éppen egy hosszabb tanulmányúton járt, amikor, az évszámra már nem emlékszem, a görög kormány hivatalos látogatásra hívta az akkori Minisztertanács elnökét, Lázár Györgyöt. Erre a két napra – tolmácsnak és segítőnek – a görög követség bekérte Kálmánt. Hogy pontosan mi történt, mi sem, azt talán máig sem tudni. A tények a következők: a delegáció érkezésben volt, a követség személyzete kiment elé a repülőtérre, és a hivatalos helyiségben csak Kálmán maradt, aki a magyar elnök beszédét fordította. A követség épületének emeletén, délies módon franciaablakok voltak, a hazatérők az egyik ablakot nyitva találták, tanárunkat pedig alatta fekvé egy füves területen. Az egész úgy, ahogy volt, provokációnak látszott. Voltak olyan erők Görögországban, akik ezt a

látogatást – egy szocialista vezetővel – nem akarták. (És célt értek, mert az elnök nyomban vissza is fordult a hír vételekor.) Kálmán nem halt meg, de súlyos belső sérüléseket szenvedett. Nem épült fel teljesen soha többé, és néhány esztendővel később meg is halt.

Mármost könnyű elképzelni, hogy egy ilyen esemény, amelyet önvédelmi okokból jól-rosszul titkoltak is, milyen hatással van a kedélyekre, és ennél fogva a barátságra is. Még voltak találkozásaink, Vangi még felkért a rendszerváltás után, hogy a kitüntetésének átvételére, amelyet a kisebbségek érdekében kifejtett munkájáért kapott, férje hiányában kísérem el, még itt-ott hallottunk két gyerekük, Antigoné és Daphné ügyeiről, de a régi hangulat már a semmibe enyhé- szett. És Görögországot pillanatnyilag másfajta turisták látogatják.

De hogy ez a házasságunk hangulatát is erősen befolyásoló görög motívum ne végződjék csúnyán, hadd írjak ide még két jellemző eseményt. Akkor már, a rendszerváltás előtt, kamaszlányomat, Dorkát vittem Görögországba: szívjon egy kis déli atmoszférát. Talán tizenöt éves lehetett. Anyja mindenesetre varrt neki egy kis vászonzacskót, amelyet a nyakában viselhetett, a blúza alatt – ebben volt az útlevele a kevés költőpénz mellett. Autóval mentünk, és abban maradtunk, hogy nem ebédelünk addig, amíg be nem léptünk Görögországba. Miután ez megtörtént, az első autós pihenőben elővettük szendvicseinket. Jó meleg volt persze, és levette nyakából a zacskót, hogy az evésben ne zavarja, és a kocsni csomagtartójára tette. Aztán ott felejtette. Délután leszaladtunk a tengerpartig, hogy egy ismerős kempingben éjszakázzunk. A bejelentkezéskor derült ki, hogy a zacskó bizony eltűnt – lepottyanhatott az autóról. Kicsit megdorgáltam szülő- temet, nem is annyira a mulasztás miatt, hanem azokért a napokért, amiket tétlen töltünk majd a fővárosban, újabb úti okmányra várva. Sírásra görbült a szája. A kempingvezető, helyes görög fiatalember megkérdezte, mi a baj. – Semmi az egész – mondta –, majd én elintézem. – Hittük is, nem is. Ő mindenesetre kislány- vigasztalónak meghívott vacsorázni. Én nem akartam sürgetni, de már a vacsora végén jártunk, és mégiscsak megkérdeztem, hogy telefonált-e a határra, ahogy megígérte. – Ő, az már rég el van intézve – válaszolta. Megtalálták azt az útleve- let, le is adták a határőrségen, de minthogy ott nem szabad tartogatni, beküldték a legközelebbi falu rendőrsére. Reggel menjenek érte. – Megkönnyebbültünk, érte mentünk, és az úton arra gondoltam, kapunk majd némi dorgatóriumot a hibánkért. Benyitottunk a rendőrségre, a felforrósodott szobában egy övig kigom- bolt zubbonyú közeg üldögélt. – Szóval a kisasszony a bűnös! – emelte fel a szem- héját, és nevetett. – Hát máskor vigyázz jobban, mert most veszítettetek egy napot a nyaralásból – azzal elbocsátott. – Most kaptál egy kis leckét a görög kedélyből – mondtam Dorkának, és az út további részén kítűnően éreztük magunkat.

Már az utolsó napokban jártunk, amikor búcsúzóul fogadott egy ritka jelenet. Most is megjártuk a tűzhányó szigetét, méghozzá a kráterrel ellentétes, lapos, homokos parton lévő, jól ismert üdülőfalut. Egy magaslat lábánál feküdt az, a hegyoldalban a falu, alatta az országút, azon túl pedig a homokos strand. Fura homok volt, nem fehér, hanem fekete. Persze, hiszen itt vulkáni kő mállott szét. Úgy átforrósodott a napon, hogy mezítláb nem is lehetett rálépni. Este aztán bementünk a legközelebbi tavernába, amely épp a strand mögött volt, az út túlsó

oldalán. Megrendeltük a grillen sült juhhússzeletet, hozzá a görög salátát, jól megszórva *rganival*. (Ezt a fűszert mi inkább olaszosan oregánónak ismerjük, magyarul szurokfű.) Előttünk a strandon már senki sem volt. Illetve. Illetve akkor kezdtek szállingózni – külön-külön, láthatólag mégis összetartozva, a hagyományos hosszú, fekete ruhába öltözött görög parasztnénik. Vigyázva, nehogy feltűnést keltsenek, egyenként belopóztak a strandot szegélyező bozotos tenger felé eső oldalára, leültek a homokba, és szoknyájukat kissé feljebb húzva – ezért kellett a takarás, egy görög asszony ilyen illetlenséget nem csinálhat – betakarták a lábukat a homokkal. Az első pillanatban nem is értettük. Megkérdeztem egy idősebb pincért, mi végre teszik. – Hát a reuma miatt – válaszolta. Arra jó igazán ez a vulkáni homok.

Ült az öt öregasszony, mint megannyi gubbasztó fekete madár, és gyógyította magát. Nyilván éppúgy, mint ahogy több mint háromezer éve teszik – gondoltam magamban. Dorka meg csak nagyot nézett.

Ezzel akár be is fejezhetném. De muszáj folytatni, mert itt és ekkor ismét elfogott az a fura érzés, amellyel talán csak Finnországban találkoztam, és ott is a messzi északon. Valami módon közvetlen kapcsolatban vagyok a demokráciával – annak társadalmi egyenlőség értelmére gondolok. Egy görög halással, akár kézzel-lábbal is, de teljes közvetlenséggel el tudok beszélgetni, tekintet nélkül a köztünk lévő nyelvi, nemzetiségi, kulturális és társadalmi különbségre. A halász nagyon hasonlít a lapp rénszarvastenyésztőre, akinek cserzett képe jelezte, hogy ugyan még félig erdőlakó, de már beszélt németül, és a tegezés éppoly természetes és magától értetődő, mint ahogy annak lennie kellene. Az a gondolat ébredt bennem, hogy a társadalmi különbözőség a történelem negatív hozadéka, amivel pedig itt találkozom, az maga az ősiség. Romantikus képzelgés volna? Mindenesetre kialakult bennem egy észak-déli tengely képzete, aminek egyik végén a sarkkörön túli Skandinávia, a másikon pedig a Balkán déli csücske áll, vagyis azok a vidékek, amelyek mentesek az európai történelem nagy viharaitól, s e viharok hozadékától. Mindenesetre jó volt azokon a helyeken járni, amelyek a tisztaság effajta derűjével szolgáltak.

Esetem a Szovjetunióval

Végül is nem volt nekem rossz dolgom kritikusként a liberális *Magyar Hírlap* szerkesztőségében. A jelzőt akkoriban épp ellenkezőképpen értették, talán így lehetne fordítani: a doktriner szocializmustól eltávolodó. Előbb-utóbb elfogadtak, mint fura különcöt, s ezt onnan tudom, hogy egyszer egy külpolitikus kolléga, akivel soha semmilyen dolgom nem volt, borközi állapotban lehuppant mellém egy pihenőpadra a folyosón, és kicsit akadozva ennyit mondott: de jó, hogy itt vagy te nekünk, András. Máiig sem tudom, hogy mire értette, de hogy őszinte volt, azt leheletének szaga megerősítette.

Hivatalos besorolásomnak amúgy fokmérője volt, hogy a külföldi utaknál – melyek mindig valami kis jutalomjelleggel is bírtak – nem rám gondoltak elsősorban. De amikor már mindenki járt a Szovjetunióban (hetvenes-nyolcvanas évek), és talán kicsit már unták is, megkínáltak ilyesfélével. Az esztendejére

már nem emlékszem, de volt egyszer egy afféle 'magyar színházi dekád' jellegű rendezvény; a Szovjetunióban ezt ott különben minden „baráti” országgal megcsinálták, és abból állt, hogy számos nagyobb városban be kellett mutatni egy magyar drámát, akár a mi rendezőnk előadásában, akár valamely ottaniéban. Megkérdeztek, nincs-e kedvem elmenni. Nos, én akkor kinéztem magamnak egy utat, utólag belátom, elég naiv vállalkozás volt: elmegyek természetesen Leningrádba és Moszkvába, és ezenkívül a Baltikumba és a Kaukázusba. A két utóbbit az is indokolhatta, hogy Észtországbán *Az ember tragédiáját* állították színre, helyi rendezésben, Grúziában pedig a *Bánk bánt*. Össze is állítottam egy menettervet, amely Leningrádban kezdődött volna, logikusan Észtországbán folytatódna, és onnét Moszkva, majd Tbiliszi. Jártasabb külpolitikus kollégák figyelmeztettek, hogy odaát nem olyan könnyű az utazás, helyesen teszem, ha az útvonaltervet a szovjet követségen előre beíratom a paszportomba. El is záródokoltam a sajtóattaséhoz, aki beszélt magyarul, és világosan megmagyarázta: a Szovjetunióban oda utazom, ahova akarok, a bejegyzés teljesen szükségtelen. Visszaérve a szerkesztőségbe a kollégák továbbra is csóválták a fejüket, és azt javasolták, hogy erősködjem. Megint el a követségre – az attasé szabályszerűen kidobott.

Mindenesetre elindultam az első tervezett állomásra, Leningrádba. Előzőleg kértem tolmácsot, és valóban, egy idősebb tanár néni fogadott a repülőtéren. Elkísért a szállodába, ahol is azt mondtam neki, hogy egy új helyen az utazó mindenekelőtt jól megvacsorázik, és meghívtam még aznap estére: nekünk most el kell mennünk egy vendéglőbe. Ehhez képest a néni kicsit elhúzta a száját, de azt mondta, hogy jó. Útra keltünk, és mindjárt az első vendéglőnél nagy sor állt a bejárat előtt. Az ajtónál egy Mikulás-bundás kövér portás eregette be az embereket: ahogy kettő kijött, kettő bemehetett. Ez nem jó hely – mondta a néni –, keressünk másikat. Ott ugyanaz fogadott, és még három további helyen. A néni röstelkedett. Nem látszott nagy bolseviknek, inkább a hazafiság dolgozott benne. (A distinkció fontos, lévén gyakori tapasztalat a Nagy Földön.) – Tudja, ide nagyon közel esik Finnország, és Helsinkiből rengetegen jönnek, mert ott nem lehet nyilvános helyen vodkát inni. – És aztán minden utcai részegnél azt mondta, lám, megint egy finn. Volt belőlük elég. Végül az ötödik helyen már ő is türelmét vesztette, előrenyomult az ottani Mikuláshoz, és megmagyarázta, hogy én külföldi vagyok, fontos delegátus, tessék engem beengedni. Így kaptunk két helyet egy hosszabb asztal alsó sarkán. Balalajka-zenekar játszott, és a vacsora megjárta. Közben elmagyaráztam neki, sőt mutattam is, hogy a tisztítóból frissen hozott átmeneti kabátomról a repülőtéreni tülekedésben két gomb lesodródott. Holnap azzal kellene kezdeni, hogy ezeket pótoljuk. – Én ugyan nem vagyok leningrádi, de élnek itt ismerőseim, megérdeklődöm a dolgot, és reggel elmegyünk gombot vásárolni. – Nem értettem pontosan, hogy mi van ezen érdeklőd-nivaló, de a néni másnap valóban eljött, lementünk a szállodából, beszálltunk egy metróba, mentünk hat állomást, akkor átszálltunk egy másikba, mentünk még kilencet vagy tízet, és kiszálltunk egy külvárosiasnak látszó lakótelepnél. Előregyalogoltunk úgy kétszáz métert, ott találtunk egy afféle lakótelepi nagyáruházat, be is mentünk, föl a hetedik emeletre, ott jobbra még százötven

métert, és tényleg ott a rövidáruosztály, nem is egy pult, de legalább három tele gombokkal. Megvettük, ami szükséges, lementünk a földszintre, vissza kétszáz métert, egy metrót, két metrót, be a szállodába, ahol a néni elővett a táskájából egy láthatóan előre odakészített varrotűt cérnával, és megcsinálta a kabátomat. Pont ebédidő volt. Persze nem tudtam megállni végül, és megkérdeztem, hogy miért tettünk meg ekkora utat két gombért? Nem lett volna egyszerűbb itt a belvárosban keresni egy kócerajt? Mire a néni hazafiságában kissé megbántva: – Maga azt kérte tőlem, hogy szerezzek gombot, és varrjam fel. Nos, ugye megtörtént! – Ezt kénytelen voltam elismerni.

Mondtam aztán, hogy két nap múlva tovább kell utaznunk Észtországba. Első kérdése ez volt: – És be van írva az útlevelebe? – De hisz a követség úgy mondta, hogy maguknál szabadon utazik az ember – válaszoltam nem minden ironia nélkül. – Majd megpróbáljuk, mit lehet csinálni – felelt csüggedten –, és este valóban elvitt a leningrádi körzeti útlevélosztályra, már úgy értem, a belföldi utazások engedélyezésére szolgáló hivatalba. Itt előadtam kívánságomat, mire egy viszonylag udvarias hivatalnok azt mondta, hogy természetesen minden további nélkül, csak még kell hozzá a minisztérium pecsétje. És azt hogy kapom meg? – kérdeztem. – Hát természetesen Moszkvában. – Próbáltam neki valamit rebegni a távolságról és az ökonómiáról, de ez a legkevésbé sem hatotta meg, tartotta magát az előírásokhoz. Így hát változtattam az útiterven, és lett belőle egy fura cikcakk: Moszkva–Tallinn–Tbiliszi.

A moszkvai minisztériumban aztán közölték velem, hogy Észtország zárt körzet, és oda külföldinek nem lehet beutazni. Ohó, gondoltam magamban, biztos valami jó kilövőállomások! – és elmondtam a kérésemet a követségen is. – Valamit azért tudunk csinálni – felelte a sajtóattasé cinkos csippentéssel. (Ez a cinkos csippentés külföldön mindig bejött, a követségek így akarták jelezni, hogy tudják, amit tudnak, de azért velünk vannak, utazókkal.) Erre a színházi dekádra érkezett egy magas rangú állami delegáció is, épp itt van Moszkvában, és holnapután indul részekre bomolva, az egyik páros Grúziába, a másik viszont éppen Észtországba. Majd hozzáírjuk a nevedet a tallinni delegációhoz, és elutazhatsz.

Így is lett, két nap múlva mint delegátus utaztam a repülőgépen. Ennek a szó-
nak a Szovjetunióban varázslatos hatalma volt, és felülírt minden tiltást. A tallinni repülőtéren virágcsokorral fogadtak, és mindannyiunkat külön fekete limuzin vitt a szállodába, hogy onnan este továbbmenjünk Tartuba, az előadás színhelyére. A kocsiban volt egy kísérlő is (ezek a kísérlők a kényelmedet és a megfigyelésedet egyszerre voltak hivatva szolgálni), aki azonban miután megtudta, hogy németül is beszélek, azonnal átváltott az angolról, és módfelett bizalmas lett. A szállodáig sok mindent megtudtam szovjet Észtország bonyolult viszonyairól, a negatívumokat is. Olyannyira jóban lettünk, hogy elő is mertem állni a gondommal: nekem holnap reggel el kellene utaznom a Kaukázusba, hogy elérjem az ottani bemutatót. – Húha, mondta, az nem lesz könnyű, mert hiába van meg a jegye, ahhoz pedig az itteni minisztérium pecsétje kell. És ma szombat van, nem tudom, hogy fogjuk megkapni. Mindegy, rábízta magam az asszonyra.

Az úti célunkon aztán megtudtam, hogy miért zárt övezet a Baltikum. Tartu egyetemi város volt, és lényegében alig különbözött egy északnémet diákváros karakterétől. (A történelmi hagyományok, úgy tűnik, felülírták a szocializmust.) Szőke, nyakigláb fickók, kellemes pezsgés. Vagy ilyen volt mindig is, vagy a hatvannyolcas diákfelkelések láza jutott el ideig. A hivatalos logók annak idején körzővel és vonalzóval ábrázolták a haladó értelmiségit, a mérnök volt az igazi szocialista, hát ezek nem voltak olyanok. A színház pedig? A színház pedig pontosan olyan volt, mint egy modern, fiatal értelmiségi műhely akkoriban. Mondom, ők itt a Tragédiát játszották, helyi rendezésben; nyurga szőke fiúk, még Lucifer is kese volt. S az egész előadás, úgy, ahogy van, egy afféle protest songnak tűnt. Ezért valóban érdemes lezárni egy körzetet, nem jó, ha az ilyen atmoszféra általánossá válik, gondoltam. (A tartui Tragédiát aztán évekkel később elhozták Magyarországra is, és az itteni nagy sikernek megvolt a maga politikai felhangja. Éppúgy, ahogy a rendezés szerette volna.)

Legalább ekkora öröm volt számomra, hogy a banketten kísérom jelentette, telefonon sikerült elintéznie a pecsétet, vasárnap a megfelelő időben egy tisztviselő fog állni az amúgy bezárt minisztérium kapujában, hogy beüthesse. Már azt is elintézte, hogy ehhez hajnalban ébresszenek, és a kocsni rendelkezésemre álljon. A gép tizenegykor indul.

Kétszáz kilométert kellett megtennünk kelet-nyugati irányba. De a tavasz eleji rideg és nyájas baltikumai táj (melyben egy ponton jávorszarvas is keresztezte az utat) mindenért kárpótolt. A minisztériumban ott állt a pasas, a repülő indulását még éppen elértük úgy, hogy a sofőr egészen a gépig hajtott. (Mit meg nem érdemel egy hivatalos delegátus, akivel tetejében még a kíséromje is cinkos!) A repülő valóban Tbiliszibe tartott, kétszeri leszállással. Először Dnyepropetrovszkban, azután egy Minerálnije Vodi nevű repülőtéren, amely, úgy tűnik, egy üdülőhelyhez tartozott a Kaukázus innenső lábánál. Mellettem egy grúz fiatalember ült, aki azért élt most Tallinnban, mert a műszaki egyetemnek azt a fakultását, ami őt érdekelte, Észtországban szervezték. De mivel a repülőgép olcsó, havonta hazajár. Továbbá az észti vodka sokkal jobb, mint a grúz, elaborálta, ezért egy szatyorra való üveget is visz magával, és valóban ott volt az áru, úgy, ahogy a boltban a kezébe nyomták. A lába között szorongatta. Végül a szatyor fogója a tbiliszi repülőtér leszállólépcsőjén elszakadt, és az egész rakomány a betonra zuhant. – Katasztrófa! – szólt oda hozzám a maga németségével, és nem törődött többé a dologgal. (Úgy tűnik, már átvette az észti szokást, az ottaniak jobban törtek a németet, és szívesebben is használták.)

Grúzia. Úgy látszik, valóban kicsit könnyelműen kezeltem az utazást, mert megérkeztem ugyan ide, de semmit sem készítettem elő. És itt már nem voltam delegácija. Az elutazásom előtt fölhívtam ugyan Budapesten Weöres Sándorékat, akik nemrég jöttek meg Grúziából, ahol Sanyimanónak (ahogy a szakma nevezte) nagyon jól ment: ő fordította le a grúz nemzeti eposzt, *A tigrisbőrös lovagot*, és ezért itt tejből-vajból fűrésztöttek, ami hagyján, de grúz vörösborban is. Telefonomat hála istennek a feleség, Amika fogadta, aki férjével szemben a rend mintaképe volt. Nem sokat tudott segíteni, de megadta ottani kíséromjünk nevét – Marina Chelidze, és megadta a telefonszámot is. Ez utóbbi nagy dolog, mert az

ilyesmi odaát véletlenül sem áll rendelkezésre, még telefonkönyv sincs, nehogy az ellenség visszaéljen vele. Így aztán Moszkvából felhívtam, és aztán még egyszer a repülőgép érkezési időpontjával. Azt ígérte, várni fog. Reménykedtem. Ha nem teszi, bajban vagyok.

Valóban várt. Igencsak csinos fekete ifiasszony volt, a hegyi grúzok karakteres vonásaival, erős orra, élesen metszett arca elegyedett az élénk segítőkészségnek és a jókedvű nyitottságnak vonásaival. Igencsak kellemes keveréket alkotott. A grúz–magyar baráti társaság aktivistája volt, csak angolul beszélt, és ezért biztonságból elhozta magával kolléganőjét – mindjárt be is mutatta: Manana Szaladze –, hogy kísérgessen, ha szükséges. Nem értettem pontosan, mert a telefonból tudhatta, hogy van közös nyelvünk. Így aztán a magas, szőke partner el is maradt. Kiderült, hogy szobát is foglaltak nekem a legjobb tbiliszi szállóban, és egyéb előkészületeket is tettek. Akkor szereztem tudomást a grúzok nagy szívéről. Ennek az lett a következménye, hogy hevesen udvarolni kezdtem kísérlőmnek, követeltem, hogy mindig velem legyen, és pedig azon az alapon, mert én nyúl szívű európai vagyok, és félek itt az idegenben a marcona hegyi emberek között. Ezt tudomásul is vette. Másnap délelőtt sétát tettünk a belvárosban, és a Kura-parton szembetalálkoztunk a hivatalos magyar delegáció azon részével, amely Moszkvából Tbiliszibe utazott. – Hogy kerülsz te ide? – kérdezte tőlem döbbenet az utazási viszonyokkal jobban ismerős Vámos László. – Hiszen te tegnapelőtt Tallinnba indultál el! – A Szovjetunióban nagyon jó a repülőközlekedés – válaszoltam talányosan, és még igazam is volt, mert a hatalmas országot tényleg ellátták járatokkal. Ahogy régen nálunk kofahajók, úgy indultak vidékről kofagépek Moszkvába, amelyen őstermelők szövetkezetei hordták a friss zöldséget.

A *Bánk bánt* itt színházi barátom, Berényi Gábor állította színpadra, kedves, amúgy izgulékony ember. – Mit fognak ezek a grúzok érteni a korai magyar történelem problémáiból? – kérdezgette folyton. – Hogy mit? A bemutatón már Tiborc panasza nyíltszíni tapsot kapott. Az elnyomás problémája, úgy látszik, internacionális. Meg is kérdezték a lelkesült előadás végén többen is, hogy honnét ismerik a magyarok ilyen jól a grúz históriát. Tényleg zajos siker volt, olyan, ami Európában csak déli népeknél tapasztalható. És talán ez is a grúzok sajátos bájának titka: a hegyi emberek marconasága és a délszakiak jókedvű nyitottsága ötvöződik bennük. Nagyon szerencsés elegy.

Az előadást itt is premierbankett követte. De kicsoda más bankett! A tallinni modern volt, whiskey-vel és fogvájóra szúrt falatkákkal, a tartui tradicionális. Grúzia, mint egyébként az egész térség a Fekete-tengertől keletre, étkezési szokásait tekintve már annyiban Ázsia, hogy nem a nálunk szokásos, jól elkülönülő fogások követik egymást, hanem hosszú asztalokra előre kisebb-nagyobb tálakban odakészített húсок, zöldségek, saláták, olajbogyók, sült hal-darabkák. Az ember önmagát szolgálja ki, és ez kellemes lazaságot ad a műveletnek. Fegyelem csak az ivásban van. Étkezéshez a grúzok főként kítűnő vörösborukat isszák, de nem ám összevissza. Az asztalfőn ül egy szertartásmester, általában a vendéglátók legtekintélyesebbje, aki a pohárköszöntőket mondja. Grúziában úgy hívják: tamada. Az első köszöntő a grúz népre szólt – semmi „pártunk és kormányunk”, még a szovjet időben sem –, az összes többi a jelenlevőkre, rang szerint. Minthogy

a tamada nem ismer mindenkit, van egy segítőtje, aki a lejjebb ülő vendégek nevét, rangját felsúgja neki. Így aztán az este során mindenkire sor került, énrám is, aki a „népünket szerető kedves magyar újságíró” voltam. A dolog lényege mégis abban van, hogy csak akkor szabad inni, amikor a hoppmester aktuális köszöntője után erre felszólít. Akkor azonban talpig, és a poharat nyomban újratöltik. Így elkerülhető, hogy a társaság rendetlenül, összevissza igyon, különféleképpen részegedjék le, és ez a szép ünnepet megzavarja. Egyformán kerülünk nyomás alá, a lakoma hajnalig tart. Itt is így volt, és öt órakor aztán kollektíve elkísértük a magyar delegáció egy részét. Az ő gépük hat órakor indult. Jómagam, itt már független lévén, maradtam még pár napot.

Maradtam, mert annyira beleszerettem a grúz környezetbe (inkluzív Marina Chelidze), hogy egyszerűen nem volt szívem hamar eljönni. A rubelben fizetett útiköltség mindezt lehetővé is tette. Megvettem a szokásos grúz népviseleti babát – Dorka lányom kicsi volt, és minden utamról egy folklórbabával tértem haza –, és szépen megkértem kísérőnőmet, hogy szerezzen számomra egy néprajzi albumot. A grúz folklór igen szép, és ezen belül az ötvösművészet, a filigrán munkák fenomenálisak.

Hadd tegyek itt egy kitérőt. A Szovjetunió ebben az időben talán nem is volt annyira szegény, mint gondoltuk. Az elosztást azonban sohasem tudta megoldani. Lehet, hogy volt grúz néprajzi album elegendő, esetleg Jakutzskban vagy Kamcsatkában. És ez a képlet minden árura vonatkozott, a hústól a vánkosciháig. Ez keltette a végtelen szegénység látszatát. És gyanítom, hogy a probléma nem is feltétlenül rendszerfüggő. A nagyság, az óriási kiterjedés sajátosan színezi a birodalom népkonglomerátumának tudatát. Egyrészt ráül a személyiségre, ebből fakad a szolgálalkúság és alázat – lásd Dosztojevskij –, másrészt kivételes büszkeségre ad alkalmat a hatalmasság (számok, kiterjedések) irracionális tudata. E régióra vonatkozó minden kérdésnél ebből kell kiindulni. És ez nem a megfigyelő bölcsességének a kérdése. Jelen kell lenni, és az ember erről nyomban meggyőződik.

Szegény Marina nem talált egyebet, mint egy hatalmas, dupla kötetes albumot ékes grúz nyelven, a nép művészetéről – néhány kísérő képpel. A két album nyomhatott vagy hat kilót. Becsületből elhoztam, repülőre föl, repülőről le, és megint előlről. Mái megvan, könyvtáram büszkesége, a kutya sem tudja elolvasni. Pedig a grúz írás amúgy igen szép.

Hazatérésem után a szerkesztőségben közölték, hogy a követség sajtórészlege a szokásos heti jelentés után az alábbi megjegyzést tette: „Itt járt Lukácsy. Félelmetes. Olyan helyekre is eljutott a legrövidebb idő alatt, ahová még nekünk sem mindig sikerül.” Ezt örömmel hallottam.

*

A Baltikum, már amennyit belőle láttam, nagyon érdekes volt. A Kaukázus, már amennyit belőle láttam, módfelett izgalmas is. (Inkluzíve Marina.) Ezért aztán, amikor lehetett, újra elutaztam arra a tájra. És bár most is táviratoztam, a repülőtéren nem a szép fekete fogadott, hanem a nyurga szőke. – Marina beteg, sajnos nem tudott kijönni. – De ő is hűségeseen elkísért oda, ahova kellett, nyomon

szíves volt és szolgálatkész, viszont szűmet nem dobogtatta. Jóbaráti viszonyba kerültünk, és amikor végül határozottan kértem, hogy most már valóban mondja meg, mi történt Marinával, rejtelmesen azt felelte: – Tudja, azóta férjhez ment, egy filmoperatőr vette el, és az valóban olyan vad ember, mint amilyennek maguk a grúzokat gondolják. Nem engedi el Marinát sehova, és így veszélyben az állása. Van egy törje is, és figyeljen ide, még talán használná is egy kritikus alkalommal. És maguk nagyon jóban lettek múltkor Marinával.

Utazásom fő célja ezúttal azonban a második állomás, Örményország volt, amely vágyaim között szintén a kipipálandók közé tartozott. Az alkalmat az adta, hogy rendező barátom, Meczner János – ez is „színházi dekád” volt – itt állította színre Füst Milán *IV. Henrik királyát*, amelyről Önök már tudják, miért állt hozzám közel. Előzetesen megbeszéltünk egy kis tréfát (játék! játék!). Egykori atyai barátomtól egy szép dedikált kötetet kaptam, amelyben szó szerint ez állt: Lukácsy Andrásnak – fiam helyén – Füst Milán. Nos, János elhíresztelte a jereváni színházban, hogy a bemutatóra megérkezik a nagy magyar klasszikus fia. Így aztán már a repülőtéren újságírók vártak, hogy megírhassák az exkluzív riportot. És aztán a tenyerükön hordozták. Ehhez nem is kellett külön indok, az örmény is rendkívül vendégszerető nép – kicsit másképp, mint a grúzok: egyfajta csendes természetességgel és szolgálainak egyáltalán nem mondható, csak neked szóló szívélyességgel. Ha rád néznek, mosolyognak. Vittem tehát a kötetet, s a tolmács igazolta az elhíreszteltek, és így jó dolgom volt. A repülőtéren közölték, hogy nem a nagy nemzetközi szállóban foglaltak helyet számomra, hanem egy kisebbben, de az a színház mellett van. Abban viszont kibérelték a lakosztályt.

Örményország – ezt figyeltem meg – az évezredek szegénység és az ősi kultúrájukból fakadó természetes szellemi gazdagság ötvözete. A lakosztály, amely a szálló első emeletén a fő helyen volt – belőle nyílt az az erkély, amelyre ünnepekkor a nemzeti lobogót lehetett kitenni (és volt nemzeti lobogó szovjet időkben is), igen jellemző módon a következőkből állott: beléptél egy előszobába, amelyben hat darab méretes szög volt a falba verve a felöltők számára, és egy bizonytalan célú asztalka. Innét nyílt az óriási méretű fogadószoba, amelyben az égegyadta világon semmi sem volt, kivéve a gyönyörű és hatalmas értékű keleti szőnyeget, irigylésre méltó mérettel és színekkel. Az egyik sarokban láthatóan kidobásra ítélt sánta kanapé. A hálószoba két kis fürkére oszlott, az egyikben állt a keletiesen alacsony ágy egy kis éjjeliszekrénynek szolgáló sámlival, a másikban csupán egy óriási akasztós szekrény. Ajtajai éppen nyitva voltak, de ha becsuktad is, vészes nyikorgással ismét kinyíltak. Ebből a baljós fürkéből jutottál a fürdőszobába, amelyben ott volt a tusoló, ám rózsza és tálca nélkül. Azonkívül egy angolvécé ülőke nélkül, a tartály ügyesen a porcelánkésztség hátsó nyúlványán volt kiegyensúlyozva. A lehúzója hiányzott, de ha a szerkezet vizes részébe nyúltál, és egy kart megemeltél, működött is. Ebben a lakosztályban benne volt egész Örményország a készségükkel, barátságukkal, belső gazdagságukkal és életformává vált szegénységükkel.

Elvittek aztán gyönyörű látványosságaikhoz. Örömmre mindenekelőtt a Szeván-tóhoz, amely egészen az azerbajdzsáni határon fekszik, és már a repülőről láttuk. És amiről szinte semmit sem tudunk. Pedig igen csak méretes,

és úgy hiszem, Európa egyik legzordabb és legkiesebb részén fekszik, már ha a kies jelzőbe belehalljuk, mint általában a kietlent is. Csak északon láttam hasonló mélyzöld és barna szépséget, például a lappföldi Inari-tavat. És elvittek persze egyházi régiségekhez is: tudnivaló, hogy az örmény egyház a legkorábbiak közül való: az egyik tanítvány nem nyugatra vándorolt, hanem keletre. Az első századokban keletkezett katedrálisok, szentélyek és vadregényes sziklakolostorok a maguk nyers köveivel – Örményország: kőország – egészen meghökkentők.

De hogy lehetett ezeket megközelíteni?! Sofőröm szédítő sebességgel rohant az egyik helyről a másikra az iszonyatos örmény hegyi utakon. – Miért kell ilyen gyorsan menni? – kérdeztem a tolmácson keresztül. – De hiszen magának este hétre vissza kell érni előadásra – felelte nagyon udvariasan a sofőr. – Igen, uram. De élve! – válaszoltatta velem a félelem. Utóbb kiderült: a sofőr munkaideje délies lezserséggel úgy volt meghatározva, hogy amikor nincs dolga a színházban, akkor taxizhat. Ez már elegendő indoknak látszott, és végül is életben maradtam.

Elég az hozzá, hogy a Henrik király óriási sikert aratott Örményországban, Milán bácsi könnyezett volna, ha megéri, és az örmények talán máig úgy hiszik, hogy klasszikusunk családja folytatódott, és boldogan él, míg meg nem hal. És ezt a kis csalást, ugye elhiszik, megbocsátotta volna nekem a mester.

*

Mindenesetre azon privát jóslataimat már a kilencszáznyolcvanas évek legelején, hogy a Szovjetunió a határszéli köztársaságokban kezd majd szétmorzsolódnival, ezekből az utazásokból és az ott szerzett apró jelekből merítettem.